

Een dans van categorieën. Lijstjes in experimentele literatuur cognitief bekeken

Lars Bernaerts, Universiteit Gent

Samenvatting

Lijsten laten zien hoe de mens de wereld categoriseert. Soms zijn ze het rechtstreekse uitvloeisel van een taxonomie, bijna altijd stoelen ze op principes van categorisering. Het artikel demonstreert in dat licht hoe lijstjes in experimentele literatuur vertrouwde onderscheiden tussen concepten vreemd maken. Aan de hand van cognitieve theorieën van categorisering en schemata wordt duidelijk gemaakt dat uiteenlopende literaire experimenten (Hermans, Michiels, Mutsaers) lijstjes als strategie hanteren om automatische categorisering bloot te leggen en te bekritisieren.

Abstract

Lists can show how the human subject categorizes the world. Sometimes they are the direct result of a taxonomy, and almost always are they based on principles of categorization. In that context, the article examines how lists in experimental fiction estrange familiar distinctions between concepts. Drawing upon cognitive theories of categorization and schemata, it demonstrates that diverse literary experiments (Hermans, Michiels, Mutsaers) employ lists as a strategy to disclose and criticize automatic categorization.

e-mail
lars.bernaerts@
ugent.be

Lijsten en lange opsommingen (dit artikel gaat verder niet in op het onderscheid) komen bijzonder frequent voor in literatuur die als experimenteel wordt gezien, waar ze uiteenlopende functies en effecten hebben. Dit artikel focust op het cognitieve categoriseringsaspect. Lijstjes zijn namelijk intrinsiek verbonden met de manier waarop de mens de wereld in categorieën opdeelt. In literatuur worden de principes van categorisering getest of uitgebuit voor humoristische, descriptieve, filosofische of andere doeleinden. In experimentele literatuur vinden we lijsten die grappig, onverwacht, confronterend of absurd zijn. Waarom ze dergelijke effecten sorteren, kan een blik op cognitieve categorisering helpen te verklaren. Die cognitieve inval-

hoek kan een aanvulling betekenen bij de antropologische, linguïstische en narratologische analyse van de lijstvorm in literatuur.

De onderliggende vraag in dit artikel is hoe uitdagende teksten omgaan met cognitieve categorieën en concepten. Uit de definitie van experimentele literatuur volgt de logische hypothese dat ze categorieën ontregelen. Of het experiment nu constructief of destructief, inhoudsgericht of vormgericht is, het tast grenzen en gebruiken aan (Bernaerts e.a., 2015, p. 4-6). Een literair experiment is kritisch voor maatschappelijke ideeën en literaire conventies, dus kan het ook op het cognitieve niveau van categorisering inwerken.

Aan de hand van die hypothese wil dit artikel de werking en betekenis van literaire lijstjes verhelderen. Enkele concepten uit cognitieve theorieën worden getoetst aan passages uit het experimentele werk van drie auteurs met uiteenlopende poëtica's: W.F. Hermans' *De God Denkbaar Denkbaar de God* (1956), Ivo Michiels' *Samuel, o Samuel* (1973) en proza van Charlotte Mutsaers. De illustraties geven een beeld van de manier waarop lijstjes in experimentele literatuur categorieën ontregelen. Vaak stellen ze een geordende beweeglijkheid in de plaats van stabiele categorieën. De lijstjes voeren in die zin een dans van categorieën op. Aan de introductie van het cognitieve perspectief gaat een reeks verkenningen vooraf die de interactie tussen lijstjes en experimentele poëtica's of stijlen concreter maakt.

1. VERKENNINGEN

Van de aantrekkingskracht van lijstjes getuigen experimentele teksten niet alleen doordat ze zo vaak opsommingen bevatten maar ook in expliciete uitspraken over de waarde ervan. 'Hoe poëtisch kan de retoriek der opsommingen zijn', schrijft Charlotte Mutsaers in de essaybundel *Kersebloed*, 'en hoe veelzeggend ook!' (Mutsaers, 1990, p. 158). In de postmoderne, lichtvoetige en vaak associatieve poëtica van Mutsaers voelen lijstjes zich als een vis in het water. De extatische stelling over opsommingen opent een essay over de Russische schrijver Daniil Charms en is ook ontleend aan die schrijver. Wat Mutsaers aantrekt in Charms' literatuur, is ook kenmerkend voor haar eigen schrijftuur. Opsommingen of lijsten hebben er een poëtiserende werking. In de opvatting van Mutsaers betekent dat dat lijstjes de onttoverde wereld opnieuw kunnen betoveren.

Bart Vervaeck ziet de lijst in die optiek als een van de typische strategieën van lyricisering in Mutsaers' proza (Vervaeck, 2013, p. 668-669). Lijsten

brengen elementen uit verschillende semantische domeinen samen en kunnen zodoende verrassende verbanden creëren. Door een postmoderne bril gezien dienen lijsten zodoende voor de ‘denaturalisering van het natuurlijke’, hetgeen Linda Hutcheon (1989, p. 34) als kenmerkend beschouwt voor postmoderne representatie. Wat natuurlijk lijkt, is aangeleerd en door conventies bepaald. Dat geldt ook voor de realistische afbeelding van de werkelijkheid die als natuurlijk aangevoeld wordt, zo onthult postmoderne kunst. In Mutsaers’ werk schudden de lijstjes dergelijke conventies van zich af.

Ook in de neo-avant-gardistische schrijftuur van Ivo Michiels horen lijstjes thuis. ‘Opsommen is aangewezen’, zegt een personage in *Samuel, o Samuel* (1973): ‘We sommen alles op wat ons zou kunnen overkomen maar ons niet overkomt. Het is de aangewezen manier om te vergeten wát je overkomt’ (Michiels, 2007, p. 318). Zoals in het werk van Mutsaers zijn lijstjes een belangrijk middel om het denkbare denkbaar te maken en om het onverenigbare te verenigen. Daarnaast hebben ze een geheugenfunctie, die al een plaats had in de antieke retoriek (Quintilianus, 2001, p. 300). In het citaat wordt die functie ironisch omgekeerd: lijstjes zijn een manier om te vergeten. In bredere zin hebben lijsten een cognitieve functie. Ze zijn een vorm van informatieopslag zoals pragmatische lijstjes dat vaak zijn (Belknap, 2004, p. 3). De inleiding van dit nummer splitst die functie uit in een epistemologische en een didactische functie die ze onderscheidt naast een ideologische functie.

In de theatrale teksten die *Samuel, o Samuel* samenbrengt, passen lijsten in een poëtica van het absurde die herinnert aan Samuel Becketts theaterwerk. Het absurde biedt een literaire context waarin heterogene lijstjes goed passen en omgekeerd: ze lokken ook de ervaring van het absurde mee uit. Filosofisch gezeit kaart het absurde namelijk de grenzen van de rationaliteit aan en de fundamentele zinloosheid van menselijk handelen in een zinloze wereld (Cornwell, 2006, p. 2-14). Ziet de lezer weinig contextuele betekenis en verbanden in een lijstvormige opeenvolging van woorden, dan ervaart hij of zij die zinloosheid op een directe, geconcentreerde manier. Dat is het geval in Michiels’ theatrale teksten. Bekeken vanuit een neo-avant-gardistisch kader dragen de lijsten bij tot de taalgerichtheid en de poëtica van reductie (Vervaeck, 2014, p. 81-85). De lijsten brengen de verhaalwereld terug tot reeksen taaltkens.

Via opsommingen roepen personages in *Samuel, o Samuel* nu eens onmogelijke of onwaarschijnlijke werelden op, dan weer uiteenlopende vertrouwde scenario’s die de opsomming verenigt en vreemd maakt. In het eerste deel spreken de anonieme stemmen haast exclusief in de repetitieve vorm van lijsten, die soms gevormd worden in dialogen. Wanneer de ene stem de andere

aanmaant om voort te maken, verantwoordt die laatste zich met een opsomming van handelingen:

ik heb de brandweer ter hulp geroepen,
ik heb de dienstbode op haar plichten gewezen,
ik heb de overtreder bekeurd,
ik heb de revolutie afgelast,
ik heb de typiste ontslagen,
ik heb het bijbelgenootschap mijn rapport voorgelegd
[...] (Michiels, 2007, p. 291).

De lijst, die een tweetal bladzijden lang is, nodigt de lezer uit om disparate handelingen uit verschillende domeinen samen te denken. Het effect is hier dat het sprekende subject een multipliciteit wordt, een instantie die de identiteiten van onder anderen een revolutionair, een zakenman, een dokter en een schrijver in zich verenigt. Dat houdt tevens in dat die lijsten spelen met onze gewoontes om de wereld in bepaalde categorieën en concepten op te delen.

Denkbaar is ook het hoofdpersonage van Willem Frederik Hermans' *De God Denkbaar Denkbaar de God* (2008 [1956]), waarin lijsten aansluiten bij en bijdragen tot de surrealistische stijl. Zoals de poëtisering van Mutsaers en het absurdisme van Michiels biedt het door Hermans beoogde surrealisme (Gielkens & Kegel, 2008, p. 689) een voedingsbodem voor lijstjes die bestaande categorieën ontregelen en een cognitieve uitdaging betekenen voor de lezer. Wat maakt die lezer van opsommingen zoals 'Ik zie niets dan automaten en maatverdelingen, matrozen van het onheil en heilloze bodemlozen. Bodemloos inderdaad en daadwerkelijk boven. Bovendien, duratief, gravenhoed, feilbaarheid, rakelings' (Hermans, 2008, p. 428)? Wat meteen opvalt, is dat de lijst inhoudelijk heterogeen is en categorieën aaneenschakelt op grond van klankherhaling (maat, heil, bodem, boven). Inderdaad etaleren lijsten in experimentele literatuur vaak hun taligheid en poëtische functie: er ontstaan similariteitsrelaties tussen de lijstitems die naast elkaar geplaatst worden. Wie redeneert vanuit de surrealistische opvattingen die de roman oproept, kan zoals in het geval van het absurde wijzen op de verwerping van rationele patronen en de voorkeur voor een associatieve, quasi-toevallige logica. De lijst in het surrealisme 'répond en profondeur à l'ambition de déjouer toute prétention du langage de structurer le réel' (2013, p. 62), stelt Pierre-Henri Kleiber in een hoofdstuk gewijd aan de surrealistische lijst.

Die interpretatie sluit aan bij de bekende modernistische opvattingen van Hermans. De commentatoren van Hermans' roman (bv. Oversteegen, 1963; Van

den Idsert, 1986; Ruiter, 1989), die uit zijn op ‘ontcijfering’, verwijzen graag naar Hermans’ stelling in de ‘Preamble’ van de bundel *Paranoia* dat de chaos overheerst: ‘Er is maar één werkelijk woord: chaos’ (geciteerd in Oversteegen, 1963, p. 50). De raadselachtige opsommingen in *De God Denkbaar Denkbaar de God* kunnen we in dat kader interpreteren. Terwijl lijsten bij uitstek dienen om orde aan te brengen, vergroten ze in Hermans’ roman in meer of mindere mate het mysterie. Zelfs wat geacht wordt orde en kennis te verschaffen, versterkt dus de chaos.

Cultureel en cognitief gezien is de lijstvorm een icoon van de menselijke kennis in haar hoedanigheid van ‘predominant mode of organizing data relevant to human functioning in the world’ (Belknap, 2004, p. 8). Zo kan ze in literatuur komen te staan voor de (on)mogelijkheid om de werkelijkheid te kennen of voor de wil om te weten die de verlichtingsmens koestert. Niet zelden problematiseert experimentele literatuur het verlichtingsdenken en de ermee gepaard gaande vooruitgangsgedachte. In die problematisering hebben ook lijstjes een plaats. Vooral de heterogene of chaotische lijst kan dienen om de schijnbaar evidente structuur van kennis te ontmaskeren. Dat type lijst wordt niet met het weten en de verlichting geassocieerd, maar vaak met chaos, duisternis en ook – literair-historisch – met de hel (Spitzer, 1945, p. 52-53).

De voorbeelden van Hermans, Michiels en Mutsaers, die ik hieronder als illustratie gebruik, brengen enerzijds verschillende functies, poëtische contexten en stilistische vormgevingen van lijstjes in experimentele literatuur aan het licht. Zoals andere artikelen in dit themanummer en ook het bestaande onderzoek (Fludernik 2016; zie ook de inleiding tot dit themanummer) aantonen, kunnen lijstjes dienen om personages te karakteriseren, ruimtes te beschrijven, een traject van een personage door de ruimte en de tijd aan te geven, een bewustzijnsstroom te suggereren. Lijsten kunnen descriptief, narratief of argumentatief zijn. Dat geldt allemaal ook voor opsommingen in experimentele literatuur. Anderzijds duiden de gevallen van Hermans, Michiels en Mutsaers op een abstractere, gemeenschappelijke werking van lijsten in literaire experimenten. In al de genoemde varianten zijn lijstjes in experimentele literatuur namelijk een aanslag op epistemologische veronderstellingen die met cognitieve categorisering te maken hebben. Kennis is volgens de gewraakte veronderstellingen stabiel en bereikbaar door logisch redeneren.

Interessant genoeg staan de veronderstellingen die die lijsten ter discussie stellen, ook in de cognitieve categoriseringstheorie op de helling. In een syntheseartikel van haar jarenlange baanbrekende onderzoek vat de cognitieve psycholoog Eleanor H. Rosch de traditionele visie als volgt samen:

knowledge is seen as something that must be stable and lasting beyond the flux of experience; words and concepts are seen as having to derive their meaning by reference to something beyond the usage within forms of life; and classical deductive logic is installed as the king of reasoning (Rosch, 2011, p. 114).

De cognitieve categoriseringstheorie wijkt af van die klassieke visie en onderzoekt hoe concepten georganiseerd zijn in het menselijke denken: niet volgens essentiële en noodzakelijke eigenschappen, maar in graduele en dynamische structuren. Die benadering kan dan ook instructief zijn om te begrijpen hoe experimentele literatuur met categorieën omgaat.

Lijsten zijn intrinsiek verbonden met de vraag hoe mensen de wereld categoriseren. In veel gevallen zijn lijsten een symptoom van cognitieve systemen die de wereld in verwante en uiteenlopende concepten indelen. Zo zijn uitvoerige lijsten vaak een exhaustief dan wel exemplarisch antwoord op de vraag wat er volgens de spreker onder een bepaald concept of een categorie valt. Het behoeft weinig betoog dat dat voor literatuur een momentum kan zijn om verwachtingen te fnuiken. In een essay over La Fontaine wijst Mutsaers erop dat de fabels een tijdloos karakter hebben en niet gemoderniseerd hoeven te worden. Haar beeld van moderniteit krijgt de vorm van een opsomming: ‘*Snelle auto’s, hormonen-vrij vlees, frikandellen, wapenfabrieken, raketten, sterren-restaurants, hold-ups, fans en praten als Brugman*, voor mij hoort dat in deze fabels allemaal niet thuis’ (1996, p. 254). Met een filosofische of sociologische analyse van moderniteit, die de lezer in het genre van het essay kan verwachten, heeft de opsomming niets uit te staan, maar de lezer begrijpt dat de lijst een antwoord biedt op de vraag wat onder modernisering valt. Dat antwoord is specifiek en onveralgemeenbaar, waardoor het de suggestie wekt dat moderniteit vooral tot stand komt in een individuele ervaringswereld. Inderdaad heeft de lijst dus een categoriserende werking en in (experimentele) literatuur wordt daar gretig mee gespeeld.

Een ander voorbeeld: in *De God Denkbaar Denkbaar de God* staat het hoofdpersonage Denkbaar er op een gegeven moment bij ‘als een beeld van lipariet of granodioriet; trachiet, andesiet en gabbro’ (Hermans, 2008, p. 430). De lijst bevat een reeks items die onder de categorie ‘steensoort van een standbeeld’ vallen. In zijn narratieve context – namelijk in een vergelijking door de verteller – is de lijst dubbel gemarkeerd: enerzijds is hij semantisch overspecifiek en anderzijds wijkt de vorm af door de variatie van conjuncties en interpunctie. Zoals we zullen zien, treffen we de overspecificering wel vaker aan in experimentele literatuur, waar ze automatische categorisering destabiliseert.

2. EEN COGNITIEVE BLIK OP LIJSTJES

In de cognitieve literatuurstudie, een divers interdisciplinair vakgebied dat literatuur benadert aan de hand van neurocognitieve inzichten, komen verscheidene modellen in aanmerking om de werking van lijstjes te analyseren en interpreteren. Nemen we aan dat lijstjes een vorm zijn om informatie te structureren, dan zijn de uiteenlopende theorieën van informatieverwerking in de neurocognitieve wetenschappen een goed vertrekpunt. Een van de principes waarop die steunen is dat van cognitieve economie: het brein streeft naar maximale informatie(opslag) met zo gering mogelijke inspanning (Rosch, 1978, p. 28). Om geen kostbare energie te verspillen, reduceert het brein de wereld en ervaringen tot abstracte structuren, die in concrete situaties opgeroepen en ingevuld worden. De bekendste uitwerking van die theorie is de zogenaamde schematheorie of frametheorie, die op haar beurt uiteenvalt in enkele varianten, zoals die van Rumelhart, die van Schank & Abelsons *Scripts, Plans, Goals and Understanding* (1977) en die van Schanks *Dynamic Memory* (1982).

Voor de dynamiek van lijstjes is de schematheorie erg relevant, omdat zowel de introductie van de lijst als de items in een lijst kunnen functioneren als 'headers', een signaal aan het adres van de lezer om een bepaald mentaal script te activeren (Schank & Abelson, 1977, p. 48). In Hermans' roman is 'Denkbaar ging de trap op' voldoende om een aannemelijk kader te creëren: het script van een tocht door een huis. Er is bovendien een breder frame actief dat de lectuur ordent. Hoe absurd de situaties in de roman ook zijn, de lezer weet dat Denkbaar op zoek is naar geheime papieren die hem almachtig kunnen maken en in het schema van die zoektocht past ook de tocht door het huis. De daaropvolgende opsomming krijgt zo zin, ook al is ze bevreemdend: 'Deuren op kieren, lege kamers, lege tafels, lege laden, beslagen ramen, gedooft haarden, tapijten overdekt met driedubbele tapijten van stof, lege boudoirs, lege dressoirs, nergens een spoor, een snipper, een vlakelastiekje, een afgekloven potlood, een verloren zakdoek, een verdorde bloem' (2008, p. 382). Door de activering van het mentale schema zijn de items te begrijpen als visuele indrukken en bedenkingen over de waargenomen ruimte. Denkbaar speurt rond in het huis en de lezer volgt zijn tocht door middel van de opsomming. De bevreemding komt voort uit de staat waarin het huis zich bevindt, maar zit ook in de lengte van de lijst en in de beschrijving van het afwezige. De focalisator Denkbaar heeft een gedetailleerd beeld van een wereld die niet aanwezig is, maar wel had kunnen zijn. De opsomming ('nergens een ...') brengt het denkbare beknopt maar toch levendig in beeld.

Zelf staat de lijstvorm eveneens voor een schema. De verticaal of horizontaal gepresenteerde lijsten introduceren een generisch frame. Herkent de lezer de presentatiewijze als een lijst, dan is hij conventioneel geneigd om de onderdelen van de lijst te zien als behorend tot dezelfde categorie. Lijstjes zijn ‘frameworks that hold separate and disparate items together’ (Belknap, 2004, p. 2) of simpelweg ‘a set of items assembled in a formal unit’ (Von Contzen, 2016, p. 245) en signaleren op die manier samenhang in veelheid. Ook als die samenhang er niet is, nodigt de vorm op zich de lezer ertoe uit die toch te construeren. In de woorden van de stijlonderzoeker Mick Short: ‘The list construction says, if you like, “take this set of separate items, and even though they are different, think of them as being the same in some way”’ (Short, 1986, p. 163-164).

De cognitieve strategie die daarvoor nodig is, is ‘inference’ (p. 164): de lezer leidt de samenhang en gelijkenissen af op basis van de lijstvorm. Gezien de beknopte, vaak nauwelijks toegelichte aard van lijstjes kan de cognitieve uitdaging groot zijn: ‘Lists [...] challenge readers on a cognitive level, requiring, to varying degrees, strategies of familiarization and narrativization in order to make sense of their meaning’ (Von Contzen, 2016, p. 246). In het voorbeeld van hierboven narrativiseert de lezer een opsomming als een scène waarin een personage zich door een ruimte beweegt en rondkijkt. Dat is al een aanzienlijke mate van inferentie.

Sommige lijstjes vergen nog meer inspanning van de lezer om lege plekken in te vullen doordat ze sterker afwijken van bekende schemata. Door de introductie van vreemde elementen of eigenaardige combinaties kunnen lijstjes mentale schemata problematiseren en dat is wat ook literatuur in het algemeen vaak doet. De linguïst Guy Cook onderscheidt drie manieren waarop het literaire discours bestaande schemata verandert (terwijl alledaagse taal schemata veeleer bevestigt en versterkt): ‘schema destroying’, ‘schema constructing’ en ‘schema connecting’ (Cook, 1994, p. 191). Afhankelijk van de houding van de lezer kan de verstoring van schemata dus leiden tot de afwijzing ervan, de constructie van een nieuw cognitief model of de verbinding van verschillende schemata.

Al die varianten van verstoring vormen de inzet van Mutsaers’ proza. Zo houden de schema’s van de romantische liefde of van het immorele terrorisme geen stand in *Koetsier Herfst*. In de idiosyncratische scenario’s van de roman kan een gsm of een hond de plaats (het zogenaamde ‘slot’) innemen van een antropomorfe instantie in het conventionele script van romantische liefde. En ook terrorisme kan een daad van liefde zijn. Zulke schemaverstoring treffen

we bij Mutsaers evenzeer aan in lijstjes, die onvanzelfsprekende items aanreiken voor vertrouwde categorieën. In *Paardejam* vinden we een chaotisch lijstje van ‘waarachtige kunst’ die de verteller tot tranen heeft gebracht: ‘*Roodkapje, Monpti, La Bâtarde, Afscheid van de wapenen, Hamlet, Klaaglied om Agnes, Le petit prince, De vrouw met het vosje en De dame met het hondje*’ (1996, p. 194). Ook al is de lijst homogeen in de linguïstische presentatie, op een conceptueel niveau breekt hij met verwachtingen. In de categorie ‘waarachtige kunst’ staat voor Mutsaers *Hamlet* naast *Roodkapje*, terwijl de literaire traditie de neiging heeft afzonderlijke categorieën te ontwikkelen voor die werken.

Opnieuw blijkt hoe de samenhang voortkomt uit een persoonlijke logica, wat meteen een kritiek is op de gestandaardiseerde logica die bijvoorbeeld onderscheidt tussen hoge en lage kunst. In *Kersebloed* is Mutsaers daarover in een terloopse opmerking erg expliciet: ‘het woord “hoog” [hier: voor muziek als kunst] is alleen minder gelukkig gekozen, omdat de aangebrachte hiërarchie niet met diepzinnige, esthetische of morele voortreffelijkheid te maken heeft, maar met de intensiteit van de gewaarwording’ (1990, p. 79). De intensiteit van de persoonlijke ervaring bepaalt of een werk hoog of laag wordt ingeschat en brengt in *Paardejam* de homogeniteit van het lijstje voort.

3. LIJSTJES EN CATEGORISERING

In een klassiek geworden artikel uit 1978 zet Eleanor Rosch ons op het spoor van een verband tussen lijstjes en literair experiment. Ze opent haar argumentatie met de bekende imaginaire taxonomie uit een tekst van Jorge Luis Borges, zogenaamd uit een oude Chinese encyclopedie. Daarin worden dieren onderverdeeld in onder andere getrainde dieren, fabeldieren en dieren die vanop een afstand op een vlieg lijken. De willekeur van criteria is op het eerste gezicht groot, waardoor de opsomming een absurde ondertoon krijgt. Rosch hangt aan Borges’ frivole lijstje de idee op dat classificaties buiten de fictie juist *niet* willekeurig zijn (1978, p. 27). Menselijke subjecten nemen zogenaamde structurele correlaties weer in de werkelijkheid en daarop baseren ze hun categorieën (p. 29). Het voorbeeld van Rosch is de waarneming dat de eigenschap ‘veren hebben’ heel vaak samen voorkomt met de eigenschap ‘vleugels hebben’. Als combinaties van eigenschappen op die manier bij elkaar horen, dan is het functioneel om ze centraal te stellen in een categorie (i.c. ‘vogels’). De mens gaat dus uit van waargenomen structuren om categorieën vorm te geven.

George Lakoff gebruikt het voorbeeld van Borges eveneens in *Women, Fire, and Dangerous Things* (1987, p. 92-96). Hij legt er de nadruk op dat Borges' imaginaire taxonomie vergelijkbaar is met de categoriesystemen van sommige niet-Westerse volkeren. Ook die zijn voor de Westerse mens op schijnbaar ondoorgrondelijke manieren gestructureerd. Taxonomieën zijn dus niet enkel cognitief en biologisch bepaald maar ook cultureel gevormd en bijgevolg logisch voor degenen die het systeem hanteren: 'what might look superficially, to the Western eye, as a fantastic classification out of Borges, is from the perspective of people doing the classifying a relatively regular and principled way to classify things' (p. 95). In tweede instantie laat Lakoff zien dat dezelfde cognitieve principes niettemin transcultureel aan het werk zijn in classificaties. Ook schijnbaar onwerkbare classificaties hebben hun logica.

Voor lijstjes in experimentele literatuur zijn beide gedachten leerzaam. Literatuur onthult graag de ideologie en relativiteit van categorieën die als natuurlijk of universeel worden ervaren. In Mutsaers' opsommingen verschijnen zoals gezegd doorgaans geen items van een als natuurlijk aangevoelde categorie, maar juist onverwachte concepten binnen een eigenzinnige, zelf gedefinieerde klasse. In het essay 'Tot stikkens toe' somt ze instanties op die 'mijn ogen laten tuiten': 'Een varkentje, A.L. Sötemann, Edvard Munch, de potvis van Koksijde, Nipper (het hondje van *His Master's Voice*) en Armando' (1990, p. 73). Aanvankelijk doet de reeks aan als een allegaartje, omdat een lijst als frame homogeniteit oplegt, terwijl de items heterogeen zijn vanuit een categoriseringsperspectief: dier en mens, schilder en literatuurcriticus, zeedier en landdier komen samen voor. Het essay maakt het verband echter aannemelijk via een associatieve en persoonlijke, autobiografische aaneenrijging. Zo verbindt Mutsaers een foto van een big met het fronsende voorhoofd van haar leraar Nederlands Sötemann en vervolgens met het bekendste schilderij van Munch. Zoals het landschap in *De schreeuw* meefronst, zo is ook de gil van de big zichtbaar op de foto. De logica en de cognitieve sprongen in het lijstje zijn de inzet van het essay.

Wel vaker komen dergelijke lange opsommingen voor aan het begin van een tekst (essay, verhaal, roman) in Mutsaers' oeuvre. Op die plaats – bijvoorbeeld in de introductie van *Rachels rokje* of *Harnas van Hansaplast* – wekken ze enerzijds nieuwsgierigheid omdat de verbanden onvoorspelbaar zijn en anderzijds schetsen ze de contouren van een redenering (bijvoorbeeld in de essays van *Zeepijn* en *Kersebloed*) of van een verhaal. In het voorwoord ('Entree') van *Harnas van Hansaplast* verschijnen lijsten die het familieleven in de jeugd van de ik-figuur oproepen: de verzamelingen van broer Barend

(2017, p. 15), de ziektes die de ik-figuur nooit had (p. 19), de moderne technologie waarover het gezin niet beschikte (p. 20), de versieringen op de kersttafel (p. 21), de gelijkenissen in het karakter van de ik en haar broer (p. 24), de karakteristieken van Utrecht als stad (p. 25). De lijstjes schetsen met concrete details maar zonder uitgewerkte verbanden een gezinsleven dat tegelijk herkenbaar en idiosyncratisch is. Zo relativëren ze in een kort bestek vooronderstellingen die een lezer kan hebben, inclusief het geloof in het burgerlijke gezinsleven als een natuurlijke vorm.

In de cognitieve categoriseringstheorie, die in de literatuurstudie al ingeschakeld werd om genres en literaire betekenis te onderzoeken (De Geest, 1989a, pp. 52-61; De Geest 1989b, Sinding 2002; Stockwell 2002, pp. 27-40) staan twee ordeningsprincipes centraal, namelijk de verticale structurering in niveaus van abstractie en de horizontale structurering op basis van protoypen en gradueel lidmaatschap. Uit onderzoek blijkt dat er een basisniveau van abstractie bestaat waarop concepten gewoonlijk gecategoriseerd worden. Dat is het perceptueel en motorisch meest relevante niveau in tal van contexten (Rosch, 2011, p. 100). Een object van een meter lang met zes snaren, een hals en een achthoekige klankkast wordt bijvoorbeeld doorgaans waargenomen en geconceptualiseerd als een 'gitaar'. Het bovengeschiedte niveau 'muziekinstrument' is te weinig specifiek en het ondergeschikte niveau 'Gibson Maestro akoestische gitaar' is in de meeste contexten te specifiek. De geschoolde lezer die *Koetsier Herfst* van Mutsaers ziet, zal zeggen dat het een roman is en niet 'een boek' of 'een kunstwerk'. Het basisniveau, dat dus mede afhangt van context, achtergrondkennis en competentie, is het meest functionele niveau om eigenschappen te bundelen en verwachtingen te organiseren: '[it] is that level of abstraction that is appropriate for using, thinking about, or naming an object in most situations in which the object occurs' (Rosch, 1978, p. 43).

Humoristische lijstjes of lijstjes in experimentele literatuur wijken geregeld van het verwachte niveau af. Waar de lezer het basisniveau verwacht, kan een ondergeschikt of bovengeschiedt niveau verschijnen, of het lijstje start met een bepaald niveau, maar springt dan naar een ander. In de eerder vermelde passage over Denkbaar als standbeeld 'van liparriet of granodioriet; trachiet, andesiet en gabbro' (Hermans, 2008, p. 430) volstaat binnen de onmiddellijke semantische en pragmatische context het basisniveau 'stenen standbeeld', maar de verteller kiest voor een ondergeschikt niveau. Het verwarrings- en verrassingseffect van die sprong wordt versterkt door de opsomming. Ook in de dialogische lijst van 'alles [...] wat ons zou kunnen overkomen maar ons

niet overkomt' (2007, p. 318) in Michiels' *Samuel, o Samuel* is er een dergelijk effect: de twee personages geven een lange opsomming van rampen en ziektes, die ook onder de noemer 'kwalen, ziektes en rampen' gepresenteerd zou kunnen worden, maar net geestig en bij momenten luguber wordt door de explicitering en detaillering, met onder andere 'Lachkramp', 'Buikloop', 'Een schoorsteenbrand', 'Een grondverzakking', 'Plotselinge doofheid' (p. 319).

Vaak zit de overspecificering zodoende ook in de lengte van de opsomming. In *De God Denkbaar* zweeft het hoofdpersonage bijvoorbeeld 'niet als een wolk, een explosie, een ballon, een dood blad, een flard, een stofje' (p. 364). Zoals in een eerder voorbeeld speelt het denkbare hier een rol: de vergelijking werkt ex negativo, haast bij eliminatie. Wat niet gerealiseerd wordt in de verhaalwereld, maakt de verteller dus concreet en voorstelbaar voor de lezer en de lijsten helpen daarbij. Ze bieden een kritisch tegengewicht voor een denken dat aanwezigheid en aanwezige betekenis privilegieert. Ook al omdat Denkbaar expliciet naar de filosoof verwijst, ligt het voor de hand om de werking van lijstjes dus in verband te brengen met Wittgenstein, die de 'zin van de wereld' situeert buiten die wereld zelf: 'er is *in* de wereld geen waarde' (Wittgenstein, geciteerd in Van den Idsert, 1986, p. 312).

Naast de verticale organisatie van concepten is er de horizontale structurering. In Michiels' lijstje van daarnet vinden we bijvoorbeeld ook 'Een klop op de deur' (p. 319) en 'De tien kleine negertjes' (p. 320). In de categorie 'wat ons zou kunnen overkomen' zijn dat geen voor de hand liggende voorbeelden. De lijst begint nochtans met voorbeelden die cognitief gezien snel beschikbaar zijn: 'Schrik', 'Honger', 'Slaap', 'Kramp'. Dat verschil tussen centrale concepten of prototypes en perifere concepten is uitvoerig beschreven en getest in de cognitieve psychologie.

Categorieën zijn niet absoluut en stabiel op basis van noodzakelijke voorwaarden, zoals de klassieke visie wil. Ze werken met gradueel lidmaatschap. De interne structuur van categorieën onderscheidt dus betere en slechtere voorbeelden. Een appel is een prototypisch voorbeeld van de categorie fruit, een mus van de categorie vogel, een tafel van de categorie meubelstuk, enzovoort. Kenmerkend voor het prototypische item is dat het '[has] more attributes in common with other members of the category and [...] fewer attributes in common with members of the contrasting categories' (Rosch, 1978, p. 37). Op die manier benut het brein maximaal de samenhang die het in de wereld kan waarnemen.

Dat het brein conceptuele systemen zo organiseert, blijkt op verschillende manieren, zoals de snelheid waarmee een item door proefpersonen genoemd

of herkend wordt (Rosch, 2011, p. 96-99) of de manier waarop categorieën in natuurlijke taal gebruikt worden. Een perifere voorbeeld kan voorkomen in een zin als ‘Technisch gezien is [X] ook een [Y]’, maar een centraal voorbeeld niet. ‘Technisch gezien is een tomaat ook een vrucht’ klinkt dus aannemelijker dan ‘Technisch gezien is een appel ook een vrucht’ (Rosch, 1978, p. 39). In *Koetsier Herfst* beschrijft de verteller een Amsterdamse wijk onder andere met een lijst die netjes binnen de categorie ‘huisdieren’ blijft en dus uit centrale voorbeelden bestaat: ‘Het sterft er dan ook van de katten, honden, goudvissen, konijnen, kanaries, parkieten, hamsters, cavia’s en tamme duiven’ (Mutsaers, 2008, p. 83). Uit de psychologische literatuur volgt dat dergelijke passages dan ook snel cognitief verwerkt worden door lezers. Misschien lezen reële lezers er gewoon overheen.

Dat ligt anders voor lijstjes die perifere voorbeelden als centraal voorstellen of springen van centrum naar periferie. Wanneer Maurice Maillot in *Koetsier Herfst* de uitgaansbuurt van Oostende beschrijft, stelt hij dat de panden ‘werden bevolkt door zuiplappen, helers, dealers, druggebruikers, onruststokers en zeemeerminnen’ (2008, p. 278). De onderdelen van de opsomming roepen een consistente categorie op, behalve het laatste. Ook de dialoog in *Samuel, o Samuel* gaat van centrale naar perifere voorbeelden. De centrale voorbeelden helpen de lezer om het mentale schema voor die categorie te preciseren, maar geleidelijk aan overschrijdt de opsomming de grenzen van het opgeroepen kader. Zo is de ontsporende opsomming een vorm van decategorisering. Het voorbeeld van Michiels is geestig, absurd en enigszins luguber.

Een vergelijkbare ontsporing komt voor in *De God Denkbaar Denkbaar de God*, wanneer Denkbaar verplicht tewerkgesteld is in een hondenasiel. Daar moet hij honden vergassen. De scène ontspoot, wanneer er steeds meer honden aangevoerd worden en er bovendien andere dieren komen, die helemaal niet meer in de categorie ‘hond’ passen: ‘bij wolven, vossen, dassen en marters bleef het niet. [...] Er waren roofdieren bij in soorten die hij nog nooit had gezien: enorme lichamen met kleine geklauwde poten; nog andere, gebouwd als een hazewindhond, maar met de kop van een angorakat’ (p. 345). Terwijl de eerste dieren nog precies passen in het concept ‘hond’, en de tweede reeks nog identificeerbaar is als vergelijkbare zoogdieren, zijn de laatste dieren niet meer benoembaar. Ze vallen buiten elke vertrouwde categorie en kunnen enkel via losse eigenschappen en waarneembare gelijkenissen beschreven worden. In die optiek sluit de decategorisering aan bij een kernprobleem in Hermans’ wereldbeeld, dat van de kenbaarheid van de werkelijkheid.

Al eerder zagen we dat Hermans de decategorisering realiseert met een talige logica. Niet de vertrouwde concepten organiseren de opsomming, wel de linguïstische verwantschap (klanken, lettergrepen, morfemen e.d.). Wanneer de verteller professor Mirabella Blom, een van de helpers van Denkbaar, beschrijft, zien we dat principe aan het werk:

Haar kasten gevuld hebbend met diploma's, doctorsbullen en erediploma's, kon zij zich, bovendien, volhangen met ridderorden, médailles, insignes: edelgesteente, gesteentekenners, kennersblikken, blikkentrommels, trommelholten, holtedieren, dierenartsen, artsenkamers, kamerheren, herenhemden, hemdenknopen, knopenscharen, scharenslijpers, slijpersneuzen, neuzenvangers, vangersjapen, japenhoeve, hoevelaken, lakenvelden, veldengalgen, galgenazen, azentroevers, troeversschoppen, schoppenazen, azenheren en ander eremetaal.

Dit als voorbeeld van de haar dominerende logica die geen andere was dan de logica van het dominospel (p. 377).

In de lijst na de dubbelepunt kunnen moeilijk nog items herkend worden die aan reële objecten refereren. Er is dus een discrepantie tussen de 'header' ('eremetaal') en de items. Maar binnen de lijst is er eenvormigheid en talige logica. De categorieën die relevant worden, zijn linguïstische categorieën: de delen van de opsomming horen tot de categorie 'substantieven', 'samenstellingen', 'woorden met vier of vijf lettergrepen' en elk nieuw woord breit voort op het laatste deel van het vorige. Het lijstje verschuift zodoende de aandacht van de wereld naar de taal. Ook dat past in de door Wittgenstein geïnspireerde taalopvatting van Hermans. Wat denkbaar is, is zegbaar en wat zegbaar is, bakent de wereld af. In Hermans' vertaling van Wittgensteins *Tractatus Logico-Philosophicus*: 'De grenzen van mijn taal betekenen de grenzen van mijn wereld' (Wittgenstein, 2010, p. 117).

Ingrepen op het horizontale en het verticale niveau gaan geregeld hand in hand. In de roman van Hermans weerkaatst een kreet ('Bekeert U') bijvoorbeeld 'tegen rotsen, wanden van paleizen en fabrieken, in zalen en gangen, rioolbuizen en asfaltvaten, keukens, gaarkeukens, badkamers en overdekte zwembaden, stations, theaters, gevangenissen en mijnen' (2008, p. 373). In de lange opsomming komen typische ('rotsen', 'gangen') en minder typische ('asfaltvaten') voorbeelden voor van het concept 'plekken waar een kreet kan weergalmen'. Bovendien komen de onderdelen van de lijst uit verschillende abstractieniveaus, wat duidelijk is in de opeenvolging van 'keukens, gaarkeukens' en 'badkamers en overdekte zwembaden'. Het effect is opnieuw de geestige ontregeling die andere voorbeelden vertoonden.

We hebben gezien dat lijsten in experimentele literatuur geanalyseerd kunnen worden als een kritische omgang met aangeleerde automatische categoriseringsmechanismen. Een laatste theoretische overweging is daarbij belangrijk. Cognitieve categorisering hangt niet alleen af van iemands competentie en achtergrondkennis, maar ook van de concrete context. In een ecologische theorie van concepten (Gabora e.a. 2008) begrijpt men concepten niet als vaststaande mentale representaties; ze komen tot stand in een specifieke linguïstische, culturele en fysieke omgeving, die de betekenis en structuur van een concept mee bepaalt. Aerts & Gabora (2005) tonen aan de hand van experimenten aan dat bijvoorbeeld de graduele structuur van het concept huisdier verschilt in de talige context van de volgende zinnen: ‘The pet is chewing a bone’ en ‘The pet is being taught to talk’ (2005, p. 173). In het ene geval is een hond een typischer voorbeeld, in het andere geval een papegaai.

We mogen dan ook niet vergeten dat literatuur haar eigen contexten schept waarbinnen categorisering meer of minder aannemelijk is. Als de bespreking hierboven aantoont dat de lijstjes van Hermans, Michiels en Mutsaers van patronen afwijken, dan gaat het in eerste instantie om afwijkingen ten opzichte van verwachtingen in de extraliteraire werkelijkheid. Die vormt een relevant referentiekader in de leeservaring, maar de lezer bouwt ook kennis op over de verhaalwereld, de vertellerslogica en de stijl. Op dat punt is de afwijking altijd relatief en altijd afhankelijk van contextuele factoren. Zogenaamde afwijkingen kunnen dan ook tegelijk betekenisvol en absurd zijn zoals uit de voorbeelden bleek. Elke individuele lijst verwerft een betekenisstructuur en dus een zekere samenhang in een primaire (de verhaal- en vertellogica) en een secundaire context (de interpretatie).

Dat brengt ons terug bij de verkennende paragraaf van dit artikel, die neo-avant-garde, absurdisme, surrealisme en postmodernisme naar voren schoof als relevante esthetische contexten voor de besproken literaire teksten. De ontregeling, die we nu cognitief hebben omschreven, krijgt vorm in en geeft vorm aan een absurde, postmoderne of andere stijl, waarin het eigenaardige opnieuw aanvaardbaar en duidelijk wordt. Ook voor de lezer die niet literatuurwetenschappelijk getraind is, heeft de stijl van een tekst of van een auteur een impact op cognitieve categorisering. Om het concreet te maken: de theorie van cognitieve categorisering is flexibel genoeg om toe te laten dat de lezer een prototype ontwikkelt van ‘een lijstje in het proza van Mutsaers’ of ‘een literair lijstje in een surrealistische roman’. Die prototypes omarmen de afwijking, zoals dit artikel als geheel suggereert: een prototypisch lijstje in een experimentele roman problematiseert vertrouwde categorieën en systemen.

4. CONCLUSIE

Wie *Samuel, o Samuel* of *De God Denkbaar Denkbaar de God* leest, betreedt een wereld waar andere wetten gelden. Wie aan *Koetsier Herfst* begint, volgt de logica van Maurice Maillot en zijn personages. Toch is er ook een spanning tussen de verwachtingen van de lezer en de manier waarop er in de fictionele wereld gecategoriseerd wordt. Het is die spanning die dit artikel aan de hand van cognitieve inzichten concretiseerde. De literaire lijstjes speculeren op principes van categorisering, zoals de horizontale en verticale structurering, om hun effect te bereiken. Lijsten zijn immers altijd nauw verbonden met cognitieve categorisering. Ze presenteren een intuïtieve of quasi-systematische taxonomie, of ze suggereren ten minste dat items tot eenzelfde categorie horen. Dat is eigen aan het mentale schema van het lijstje zelf. Daarom ook zijn ze in de experimentele literatuur een geliefde locus om bestaande concepten te destabiliseren en automatische categorisering tegen te werken. Lijstjes kunnen in een kort bestek een tegendraadse logica tonen en het geloof in een geordende en kenbare wereld ontmantelen. Bij een grote diversiteit aan narratieve of poëtische functies en stilistische verschijningsvormen gaat de cognitief georiënteerde interpretatie van lijsten op voor veel voorbeelden in experimentele literatuur. De aantrekking van lijsten zit zeker in de ritmiek van de opsomming, in de poëtische functie, in de pragmatische mogelijkheid om informatie en bloc te presenteren, maar dus ongetwijfeld ook in de cognitieve werking.

Literatuurlijst

- Aerts, D. & Gabora, L.** (2005). 'A Theory of Concepts and Their Combinations I. The Structure of the Sets of Contexts and Properties.' *Kybernetes*, 34/1-2: 167-191.
- Belknap, R. E.** (2004). *The List. The Uses and Pleasures of Cataloguing*. New Haven & London: Yale University Press.
- Bernaerts, L. De Geest, D., Vandevoorde, H. & Vervaeck, B.** (2015). 'Experiment en positionering in het lab van de sixties.' In Bernaerts, L. De Geest, D., Vandevoorde, H. & Vervaeck, B. (red.), *Het lab van de sixties. Positionering en literair experiment in de jaren zestig*. Gent: Academia Press, 2015, p. 3-15.
- Cook, G.** (1994). *Discourse and Literature. The Interplay of Form and Mind*. Oxford: Oxford University Press, 1994.
- De Geest, D.** (1989a). *Onbewoonbare huizen zijn de woorden. Notities rond een gedicht van Hugo Claus uit 'paal en perk'*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.

- De Geest, D.** (1989b) 'Aantekeningen voor een functiegerichte genretheorie. Literaire genres als prototypische categorieën.' In Vlasselaers, J. & Van Gorp, H. (red.), *Vorm of norm. De literaire genres in discussie*. Themanummer van *ALW-cahier*, 8: 15-31.
- Fludernik, M.** (2016). 'Descriptive Lists and List Descriptions.' *Style*, 50/3: 309-326.
- Gielkens, J. & Kegel, P.** (2008). 'De ontstaans- en publicatiegeschiedenis van *De God Denkbaar Denkbaar de God* (1956).' In Hermans, W.F., *Volledige werken 2*. Amsterdam: De Bezige Bij & Van Oorschot, p. 689-710.
- Gabora, L., Rosch, E. & Aerts, E.** (2008). 'Towards an Ecological Theory of Concepts.' *Ecological Psychology*, 20: 84-116.
- Hermans, W.F.** (2008 [1956]). *De God Denkbaar Denkbaar de God*. In Hermans, W.F., *Volledige werken 2*. Amsterdam: De Bezige Bij & Van Oorschot, p. 301-454.
- Hutcheon, L.** (1989). *The Politics of Postmodernism*. London: Routledge, 1989.
- Kleiber, P.-H.** (2013). 'Sur la liste surréaliste. Poétique et philosophie des "énumérations égarantes".' In Milcent-Lawson, S., Lecolle, M. & Michel, R. (red.), *Liste et effet liste en littérature*. Paris: Classiques Garnier, p. 57-70.
- Lakoff, G.** (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- Michiels, I.** (2007). *De alfa-cyclus*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Mutsaers, Ch.** (1990). *Kersebloed*. In *Kersebloed en Paardejam*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2000, p. 1-181.
- Mutsaers, Ch.** (1996). *Paardejam*. In *Kersebloed en Paardejam*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2000, p. 182-392.
- Mutsaers, Ch.** (2008). *Koetsier Herfst*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Mutsaers, Ch.** (2017). *Harnas van Hansaplast*. Amsterdam: Das Mag Uitgevers.
- Oversteegen, J.J.** (1963). 'Chinese wijsheid: een exegese.' *Merlyn*, 1/3: 29-53.
- Quintilianus** (2001). *De opleiding tot redenaar*. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Piet Gerbrandy. Groningen: Historische Uitgeverij.
- Rosch, E.** (1978). 'Principles of Categorization.' In Rosch, E. & Lloyd, B. B. (red.), *Cognition and Categorization*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, p. 27-48.
- Rosch, E.** (2011). "'Slow Lettuce": Categories, Concepts, Fuzzy Sets, and Logical Deduction.' In Belohlavek, R. & Klir, George J. (red.), *Concepts and Fuzzy Logic*. Massachusetts: The MIT Press, p. 89-120.
- Ruiter, F.** (1989). 'Postmodernistische tatoeëerkunst: hernieuwde poging tot ontcijfering van *De God Denkbaar Denkbaar De God*.' In Smulders, W. (red.), *Verboden toegang*. Amsterdam: De Bezige Bij, p. 49-83.
- Short, M.** (1986). 'Literature and Language Teaching and the Nature of Language.' In D'haen, Th. (red.), *Linguistics and the Study of Literature*. Amsterdam: Rodopi, p. 152-186.

- Sinding, M.** (2002). 'After Definitions: Genre, Categories, and Cognitive Science.' *Genre*, 35: 181-220.
- Spitzer, L.** (1945). *La enumeración caótica de la poesía moderna*. Buenos Aires: Instituto de Filología.
- Stockwell, P.** (2002). *Cognitive Poetics. An Introduction*. London: Routledge.
- Van den Idsert, B.** (1986). 'De structuur van *De God Denkbaar Denkbaar de God*: een nieuw onderzoek naar de verteltechniek.' *Voortgang*, 7: 311-350.
- Vervaeck, B.** (2013). 'Door de mazen van het net geglipt. Lyricisering in postmodern proza.' *Revue Belge de Philologie et d'Histoire / Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 91: 655-684.
- Vervaeck, B.** (2014). 'En garde. Poética's voor een nieuwe roman.' *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 130/1: 73-95.
- Von Contzen, E.** (2016). 'The Limits of Narration: Lists and Literary History.' *Style*, 50/3: 241-260.
- Wittgenstein, L.** (2010). *Tractatus Logico-Philosophicus*. Vertaald door W.F. Hermans. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Genneep.